

Κεφάλαιο 5. Η υπέρβαση του δυϊσμού. Λογικές κατηγορίες και Ιστορικότητα

Η υπέρβαση του δυϊσμού που επιχειρείται σ' έναν βαθμό από τον Kant με την εννοιολογική συναρμογή της αισθητής πολυπλοκότητας εντάσσεται στη προγραμματική κοσμοθεωρητική διακήρυξη μιας διαλεκτικής και αντικειμενικά ιδεαλιστικής ή υλιστικής φιλοσοφίας της ιστορίας. Συγκεκριμένα: Ο κοινωνικός κόσμος στην πορεία χειραφέτησής του από τα δεσμά της φύσης, απελευθερώνοντας τις δυνάμεις της δικής του ιστορίας, αντιπαρατίθεται με αυτήν την ίδια την ιστορία της φύσης με σκοπό να την υποτάξει. Η άρση της συγκρουσιακής σχέσης, η διαλεκτική ανάμεσα στη φύση και την ιστορία, που αποτελεί ταυτόχρονα και μια διαλεκτική ανάμεσα στην εξηγητική και κατανοητική μέθοδο, επιτυγχάνεται με την έννοια της πράξης και αναδύεται είτε μέσα από την, κατά Hegel, ιδεαλιστική αναγκαιότητα πραγμάτωσης του πνεύματος (Weltgeist) στην ιστορία, είτε από την, κατά Marx, υλιστική, νομοτελειακή πραγμάτωση μιας αταξικής κοινωνίας. Εδώ προκύπτει το πρόβλημα της επιστημονικής εγκυρότητας των ιστορικών γενικεύσεων, όταν αυτές αξιώνουν να διατηρούν το status των φυσικών νόμων της ιστορίας.

Η μετάβαση αυτή επιβεβαιώνεται στην εισαγωγή της *Wissenschaft der Logik*, στην οποία ο Hegel περιγράφει τη Λογική ως σύστημα του καθαρού Λόγου (System der reinen Vernunft), το οποίο εδράζεται στη διάκριση αφενός ανάμεσα στο περιεχόμενο (Inhalt) και τη μορφή (Form) της γνώσης, αφετέρου ανάμεσα στην αλήθεια (Wahrheit) και στη γνωστική συνείδηση (Gewissheit). Σε κάθε περίπτωση και στη σχέση αυτή το ενεργώς πραγματικό (wirklich) δεν κατανοείται υπαρκτικά ως μια απλή φυσική κατάσταση, αλλά στην προοπτική της κατίσχυσης μιας γενικής αξιακής αρχής και ωφελιμότητας σε έναν ιστορικά προσδιορισμένο κοινωνικό κόσμο, μέσα από τον οποίο σημασιδοτείται το αληθινά αλλά και ιδεατά υπαρκτό. Στην ιστορική αυτή διαδικασία και σε επίπεδο υψηλής πολιτισμικής στάθμης αναδύεται κάθε φορά η ατομικότητα ως συμβατή με την αντικειμενική και οικουμενική πρόοδο του πνεύματος (Geist). Το κοινωνικό πράττειν είναι αυτό μέσω του οποίου επιτυγχάνεται η υπέρβαση της ατομικότητας και πραγματοποιείται η ενότητα της υποκειμενικής συνείδησης και του αντικειμενικού σκοπού, σε μια σχέση όλου (Ganzes),¹ καθότι «το όλον είναι το αληθές».

¹ G. W. F. Hegel: *Wissenschaft der Logik I*, Hamburg 1971, σελ. 31.

Με την προσέγγιση αυτή του Hegel αναδεικνύεται η θέση του αντικειμενικού ιδεαλισμού, ως μια μεταφυσική αντίληψη, κατά την οποία η σκέψη των ανθρώπων δεν αναδεικνύεται μέσα από εμπειρικές και ρεαλιστικές παραδοχές ή από υποκειμενικές επιδόσεις του υποκειμένου, αλλά ως ένα χρονικό σημείο έκφρασης της αντικειμενικής λογικής. Κατ' αυτόν τον τρόπο, με την αυτογνωσία του ο άνθρωπος καθίσταται ικανός να τοποθετήσει τον εαυτό του σε αντικείμενο της γνώσης και να δημιουργήσει μια πραγματικότητα που εντάσσεται στη διαλεκτική σχέση ανάμεσα στη σκέψη και την πραγματικότητα, και να συναντήσει την αντικειμενική λογική συγκρότηση του κόσμου που ήδη έχει συλληφθεί σε αφηρημένο επίπεδο ως απόλυτο πνεύμα. Τα πραγματικά λοιπόν δημιουργήματα και οι πολιτισμικές εκφάνσεις καθοδηγούνται από τις πνευματικές αρχές της λογικής και παράλληλα αντικειμενικοποιούνται, τοποθετούνται δηλαδή στη ροή του αντικειμενικού ιστορικού χρόνου. Μέσα από αυτή την διαδικασία ο άνθρωπος μπορεί να αποκτήσει γνώση σε ένα υψηλότερο επίπεδο ως προς αυτά που έχει δημιουργήσει, και το πνεύμα αποκαλύπτεται μέσα από τις πραγματολογικές διαστάσεις των αντικειμενικοποιήσεων που πραγματοποιούν συγκεκριμένες ιστορικοκοινωνικές μορφές (της θρησκείας, του δικαίου, της επιστήμης, του κράτους) που κατατείνουν μέσω της βούλησης των ανθρώπων για αντικειμενική πραγματικότητα σε αυτή την αποκάλυψη.

Η αντικειμενική ιδέα που παρουσιάζεται εδώ ως δεδομένη και υποστασιοποιημένη, δηλαδή μόνο ως ύπαρξη, μετασχηματίζεται σε γίνεσθαι κοινωνικό, ιστορικό, ως ζωή. Κατά συνέπεια, η αληθινή ολότητα δεν είναι το Sein (*είναι*) αλλά το Werden (*γίνεσθαι*), το πέρασμα στον ζωντανό δεσμό, στους διαρκείς μετασχηματισμούς μέσα από τον αέναο σφυγμό της αυθόρμητης, αυτόνομης και ζωντανής κίνησης. Η αλήθεια αποκτά ένα ιστορικό νοούμενο γνωσιοθεωρητικό περιεχόμενο. Έτσι, «το πρόταγμα του Λόγου και όλα τα πνευματικά και κοινωνικά αιτήματα που πηγάζουν από αυτόν δεν καρποφορεί σε επίπεδο της καθαρής οντολογίας, αλλά μέσα στη ζέση του ιστορικού γίνεσθαι... Η ιστορικότητα είναι το ίδιο το σώμα της συλλογικής συνείδησης, η οποία ζητάει να πραγματωθεί μέσα στο ιστορικό πάθος της ανθρωπότητας». Κατά αυτόν τον τρόπο η λογικότητα δεν είναι πλέον έννοια

αφηρημένη, αλλά εντάσσεται, έστω και σε λανθάνουσα ιδιότητα, σε ιστορικές και πολιτισμικές εκφράσεις, σε μορφές ζωής (Lebensformen), στις οποίες αποκτά κοινωνικό περιεχόμενο. Η ίδια η έννοια του πνεύματος στον Hegel «είναι ταυτόσημη με εκείνη της κοινωνικότητας, της ενσυνείδητης και οικιοθελούς εγγραφής του ατομικού υποκειμένου σε μια παιδευτική ολότητα, σε μια κοινότητα αξιών και πίστεων που παρέχουν οντολογικό θεμέλιο στην ύπαρξή του».²

Το στοιχείο της ιστορικότητας που υπερβαίνει μια καθαρή και ακίνητη στον χρόνο οντολογία, καθώς και ένα υποστασιοποιημένο υποκείμενο, είναι αυτό που αποτελεί τον θεμέλιο λίθο στην Κοινωνιολογία της γνώσης, η οποία, όπως θα δούμε παρακάτω, εξετάζει τη γνώση μέσα από τη δυναμική που αναπτύσσεται στις κοινωνικοπολιτισμικές της εκφράσεις.

Στο σημείο αυτό υπογραμμίζουμε την κριτική στο ότι ο Hegel ενσωμάτωσε μόνο την ιδιωτικοδικαιική διάσταση του νεωτερικού φυσικού δικαίου στη σύλληψη του κράτους, αλλά όχι το δημοκρατικοθεωρητικό του δυναμικό.³ Κατά συνέπεια, η υπέρβαση των ανταγωνιστικών τάσεων της αστικής κοινωνίας που επιχειρείται από τον Hegel στο επίπεδο του ουσιακού κοινωνικού ήθους (substantielle Sittlichkeit) και της πραγμάτωσης του τελικού σκοπού μέσα από την ανάδυση της αυτοσυνειδησίας, δεν συλλαμβάνεται δημοκρατικά.

Στη *Φαινομενολογία του Πνεύματος* η συνείδηση (das Bewusstsein) εισδύει στην ύλη ακολουθώντας την ίδια την κίνηση της ύλης. Πρόκειται για την έκφραση της εσωτερικής ανάγκης του αντικειμενικού κόσμου και κατ' επέκταση τη σύλληψη και την έκφραση του αληθινού είναι, όχι μόνο ως ουσία (Substanz), αλλά και ως υποκείμενο. Η καθολική υποκειμενικότητα υπόκειται σε εσωτερικές αντινομίες μέσα από τις λανθάνουσες εκδηλώσεις του υποκειμένου στην ιστορικότητά του. Η εγωιστική ατομικότητα, για παράδειγμα, φαίνεται να βρίσκεται έξω από την ουσιαστική, οικουμενική ιστορία, όπου οι άνθρωποι δεν έχουν συνείδηση του αποτελέσματος των ενεργειών τους. Δεν έχουν επίσης συνείδηση της αντικειμενικής

²Πρβλ. Π. Βαλλιάνος : *Συνείδηση, γλώσσα και ιστορική ζωή*, Πορεία, 2002, σελ. 74, 84. Επίσης για τη συμβολή της σκέψης του Hegel στις Κοινωνικές επιστήμες, βλ. Ν. Ναγόπουλος : «Η επίδραση του Hegel στις κοινωνικές επιστήμες», *Αξιολογικά*, 2012.

³Βλ. σχετ. Α. Wellmer : *Η ελευθερία στο νεωτερικό κόσμο*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2001, σελ. 40.

εξέλιξης που ενεργεί εν αγνοία τους. Οι δυνατότητες να αποκτήσουν γνώση τα πραγματικά ανθρώπινα υποκείμενα στηρίζονται στις θεμελιώδεις προϋποθέσεις μιας αναστοχαστικής διαδικασίας, σύμφωνα με τις οποίες η πραγματική συνείδηση αφορά α) γνώση των αντικειμένων του πραγματικού κόσμου και των ιδιοτήτων του, β) γνώση για το ίδιο το υποκείμενο ως αυτοσυνειδησία (Selbstbewusstsein), και γ) την ικανότητα αυτοκαθορισμού, δηλαδή να προσδιορίζουν τα ίδια τα υποκείμενα υπεύθυνα τις πράξεις τους.

Να σημειωθεί εδώ ότι ο Hegel θεωρεί το πνεύμα (Geist) ως ύψιστη έννοια της Φιλοσοφίας, με τη διευκρίνιση ότι δεν πρόκειται για μια έννοια που αφορά πεπερασμένες οντότητες, αλλά το γενικό άπειρο και απόλυτο οικουμενικό πνεύμα (Weltgeist),⁴ το οποίο δεν περιορίζεται ούτε ταυτίζεται με τη συνείδηση. Παράλληλα, ενσαρκώνεται σε ένα σκεπτόμενο υποκείμενο μέσα από την ένωση της συνείδησης με την αυτοσυνειδησία. Κατ' αυτόν τον τρόπο η δυναμική της συνείδησης, ιστορικοποιώντας τις λογικές μορφές, αποκτά αντικειμενική υπόσταση και κρίνεται σε κοινωνικό και ηθικοπολιτικό περιβάλλον, νοηματοδοτώντας σε μια διαρκή ιστορική διαδικασία τον εμπειρικό κόσμο. Το ίδιο το ιστορικό στοιχείο κατανοείται ως έλλογη εξέλιξη των πνευματικών αξιών και του έλλογου αξιακού συστήματος, του οποίου συνιστά μέρος. Μέσα από τις διαρκείς αυτές νοηματοδοτήσεις αλλοιώνεται και το ίδιο το γνωστικό περιεχόμενο της συνείδησης, αφομοιώνοντας συστατικά του αντικειμένου. Κατά την ιστορική διαδικασία η νόηση προχωρεί προς την ενεργό αυτοπραγμάτωση (Selbstverwirklichung) μέσω της εμμενούς κίνησης και ανάπτυξης, καθώς και των υπερβάσεων των αναγκαίων ενδιάμεσων σταδίων, της διαδοχής των στιγμών (Momente).

Η συνείδηση ενσωματώνεται στο ιστορικό γίνεσθαι, αποκτά μια πρακτική αυτονομία και γίνεται δημιουργός του αληθινού κόσμου και της γνώσης για τον κόσμο αυτό. Είναι βυθισμένο πάντα στον βιολογισμό του, στην πραγματικότητα, την ιστορικότητά του και την κοινωνία στην οποία εκφράζεται. Κατ' αυτόν τον τρόπο αίρεται η αυτοκρατορία του μοναχικού εγώ, του υποκειμενικού ιδεαλισμού, καθώς το ίδιο το εγώ αντικειμενικοποιείται, αναγνωρίζοντας την αντικειμενική δομή του

⁴ G. W. F. Hegel: *Vorlesungen über die Ästhetik I*, Werke 13, Frankfurt a.M., 1986, σελ. 27, 128.

κόσμου στην ορθολογικότητα του, αφού «η νόηση του υποκειμένου και η πραγματική φύση των πραγμάτων διατηρούν ένα και το αυτό περιεχόμενο».⁵

Αίρεται επίσης ο δυϊσμός ανάμεσα στο πράγμα καθ' αυτό και το φαινόμενο που χαρακτηρίζει τον καντιανό αγνωστικισμό.⁶ Από την άλλη όμως καταπολεμείται και η αντίληψη ενός κόσμου που μπορεί να θεαθεί μόνο στην αισθητικότητα και στην συμπτωμτικότητα, ως αυτοαναφορική εξήγηση του αντικειμενικού κόσμου διά του αντικείμενου. Αντίθετα, η συνείδηση αναγνωρίζει τον εαυτό της μέσα από το αντικείμενο, καθώς μετουσιώνεται σε αυτοσυνείδηση. Η τελευταία, όπως υποστηρίζει ο Hegel, διατηρεί ένα διπλό αντικείμενο. Αφενός το άμεσο αντικείμενο της αισθητικής βεβαιότητας και της αντίληψης που χαρακτηρίζει ως αρνητικότητα (Negativität), και αφετέρου την ίδια τη συνείδηση, αντικείμενου που αναδύεται ως η αληθινή ουσία και υπάρχει μόνο μέσα από την αντίθεση με το πρώτο αντικείμενο. Άρα, η αυτοσυνείδηση αποκτά μια ιστορικότητα που προσδιορίζεται από την σταδιακή υπέρβαση της αντίθεσης αυτής. Η αυτοσυνείδηση αναζητά επιμόνως την ικανοποίησή της μέσα από το αντικείμενο, στο οποίο αναγνωρίζει τον εαυτό της, αλλά και το ίδιο το αντικείμενο να μπορεί να την αναγνωρίσει και να της προσφέρει επιβεβαίωση.

5.1. Θεωρία της γνώσης και εμπειρικά δεδομένες ολότητες.

Με τη φιλοσοφία του Hegel ο κλασικός γερμανικός ιδεαλισμός βρίσκεται στο υψηλότερο διανοητικό στάδιο. Η διάσταση της ιστορίας και των διαρκώς μεταβαλλόμενων συνθηκών που πραγματοποιούνται μέσα σε ένα λογικά ταξινομημένο σύνολο αποτελεί την κινητήρια δύναμη των αλλαγών. Σε αντιστοιχία με αυτή τη θεώρηση η ιστορία παρουσιάζεται για τον Hegel ως μια μόνιμα εξελισσόμενη διαδικασία ανώτερης της ανάπτυξης, η οποία προϋποθέτει τον καθορισμό ενός σκοπού στη φύση: η ιστορία θεωρείται μια διαδικασία αυτοεπεξεργασίας, αυτο-παρουσίασης και αυτο-πραγμάτωσης του «παγκόσμιου πνεύματος». Κατά την πορεία αυτής της εξελικτικής διαδικασίας του παγκόσμιου πνεύματος πραγματοποιείται μια βαθμιαία ανώτερη ανάπτυξη της ανθρώπινης κοινωνίας και των ανθρώπων προς την ελευθερία. Από εμπειρικής σκοπιάς, τα

⁵ G. W. F. Hegel : *Wissenschaft der Logik I*, σελ. 26.

⁶ G. W. F. Hegel: *Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften*, Hamburg, (8^η έκδ.), § 10.

διαφορετικά βήματα εξέλιξης ή η ουσία της προόδου αποδεικνύονται, κατά τον Hegel, ως διαφορετικά μορφώματα και ποιότητες των κοινωνικών θεσμών, όπως το δίκαιο, η κοινωνία, το ήθος, το κράτος κ.ά.

Σύμφωνα με αυτή διαλεκτική σκέψη, οι έννοιες *αιτία* και *αποτέλεσμα* που εμφανίζονται σε μια αιτιώδη σχέση δεν διαχωρίζονται. Μια αιτία, η οποία δεν προκαλεί μια επίδραση, δεν μπορεί να θεωρηθεί αληθινή αιτία, όπως και η επίδραση, η οποία δεν ανάγεται σε μια συγκεκριμένη αιτία, δεν έχει τον χαρακτήρα της επίδρασης. Αυτή η σχέση αποκαλύπτει ως εκ τούτου την αδιάκοπη κοινή λειτουργία αιτίων και επιδράσεων.⁷

Στην κριτική που ασκεί ο Hegel απέναντι σε μια υπεραπλουστευμένη αρχή αιτιότητας, η οποία βασίζεται στη γραμμική πορεία εκδήλωσης διαδοχικών - αλυσιδωτών αιτιωδών διαδικασιών, παραπέμπει στην ύπαρξη αλληλεπίδραση και διαλεκτικής σχέσης ανάμεσά τους. Όλη αυτή η εξέλιξη συλλαμβάνεται ως διαδικασία πραγμάτωσης του υψίστου σκοπού, ως αυτοδημιουργία του απολύτου πνεύματος (*absoluter Geist*). Οι αιτιώδεις σχέσεις θεωρούνται ως στιγμές (*Momente*) σε ένα οικουμενικό πλέγμα αλληλεξαρτωμένων μεταβολών, ενώ η αποκάλυψή τους δεν μπορεί παρά να εξαντλεί εξηγητικά ένα μόνο στάδιο αυτών. Η ιστορική εξέλιξη των ανθρωπίνων κοινωνιών είναι μια έκφραση του ανθρωπίνου πνεύματος.

Στην προσπάθειά του ο Hegel να ανατρέψει το δυϊστικό σχήμα του Kant και να διεισδύσει στο πράγμα καθ' αυτό, ταυτίζει το υποκείμενο με το αντικείμενο, την πραγματικότητα (*Wirklichkeit*) με τον *Λόγο*, επισημαίνοντας ταυτόχρονα την ύπαρξη σχέσεων διαντίδρασης. Το υποκείμενο μετουσιώνεται σε αντικείμενο και αντίστροφα. Οι ανθρώπινες έννοιες έχουν υποκειμενικό χαρακτήρα στην αφαίρεσή τους, αλλά αντικειμενικό στην ολότητά τους. Συνεπώς, το να θεωρούμε τη ζωή των ανθρώπων ανώτερη από αυτή του σύμπαντος, θα ήταν μια απαράδεκτη υπόθεση. Από αυτό συνάγεται ότι η ευτυχία δεν βρίσκεται στη ζωή μέσα στην πόλη, αλλά στην παρατήρηση του μεγαλείου του σύμπαντος. Το αντικειμενικό πνεύμα που περιέχει το κράτος και την ηθικότητα είναι κατώτερο από το απόλυτο πνεύμα. Οποιαδήποτε θεωρία, η οποία δεν έχει ως βάση αυτή την αρχή, κρίνεται ως ανεπαρκής.

⁷Βλ. G.W.F. Hegel: *Wissenschaft ...*, ό.π., τόμ. 1, σελ. 141.

Επιπλέον, η εργασία, η γλώσσα και οι πολιτισμικές σχέσεις εκλαμβάνονται ως ιδιαίτερες μορφές επαφής υποκειμένου και αντικειμένου. Επομένως, μηχανιστικές ή οποιεσδήποτε, πέρα από τα δεδομένα της ανθρώπινης δράσης, μη ιστορικές εξηγητικές απόπειρες, αποδεικνύονται, κατά τον πανλογισμό του Hegel, ως μονομερείς, γιατί δεν διασφαλίζουν απόλυτη γνώση και ολοκληρωμένη κατανόηση των φυσικών αλλά και των κοινωνικών φαινομένων. Όταν η διαλεκτική έννοια μορφοποιείται με ένα ιστορικό περιεχόμενο, το οποίο καθορίζει μεθοδολογικά τον προσανατολισμό και τη λειτουργία της, τότε προσεγγίζει το συγκεκριμένο, που καθιερώνει τον δεσμό ανάμεσα στη δομή της σκέψης και στη δομή της πραγματικότητας.

Κατ' αυτόν τον τρόπο η λογική αλήθεια καθίσταται ιστορική. «Η οντολογική αντίθεση ανάμεσα στην ουσία και στην επιφάνεια, ανάμεσα στο *είναι* και στο δέον γίνεται έτσι ιστορική αντίθεση και η «ενυπάρχουσα αρνητικότητα» στον κόσμο – αντικείμενο, γίνεται αντιληπτή ως εργασία του ιστορικού υποκειμένου - γίνεται ο άνθρωπος που μάχεται με τη φύση και την κοινωνία. Ο λόγος γίνεται λόγος ιστορικός. Αντιμάχεται το κατεστημένο των ανθρώπων και των πραγμάτων στο όνομα των κοινωνικών εκείνων δυνάμεων που φανερώνει ο ανορθολογικός χαρακτήρας αυτού του κατεστημένου, γιατί η μορφή σκέψης που μάχεται την αμάθεια, που καταπολεμά τη βία και την καταπίεση και που αντιστέκεται στην εκμετάλλευση, είναι ορθολογική».⁸ Η γνώση αποκαλύπτει την οργανωμένη αρχή της πραγματικότητας και από αυτήν διαμορφώνονται και προκύπτουν οι κοινωνικές σχέσεις. Έτσι, η κοινωνία και η γνώση συλλαμβάνονται σε μια ιστορική μεταβλητότητα.

Από τα παραπάνω συνάγεται ότι η ολοκληρωμένη εξήγηση μπορεί να επιτυγχάνεται κάτω από μια τελεολογική οπτική, όμως δεν αποστασιοποιείται από την ιστορική διάσταση, αφού η ιστορία και η πολιτεία είναι η «πρόοδος της συνείδησης της ελευθερίας», η αναζήτηση του αντικειμενικού από τις πράξεις του κατεστημένου. Συνδέεται άμεσα με την ανθρώπινη δημιουργία, με την έννοια της εργασίας (του *ποιείν*, όπως είδαμε στον Αριστοτέλη), στην οποία ο Hegel διακρίνει τα “*differentia specifica*” του ανθρώπου σε αντιδιαστολή με τα άλλα οργανικά όντα. Η ανθρώπινη

⁸Βλ. H. Marcuse: *The onedimansional Man*, [ελλ. έκδ. *Ο Μονοδιάστατος άνθρωπος*, Παπαζήση, Αθήνα, χ.χ.,σελ. 153.]

δημιουργία συμβάλλει έτσι στην ενότητα της παγκόσμιας ιστορίας που νοείται ως διαδικασία μεταμόρφωσης του πνεύματος σε διαρκώς ορθολογικότερους θεσμούς.

Η σχέση μεταξύ *πράττειν* και *ποιείν*, έτσι όπως εμφανίσθηκε στην κλασική φιλοσοφία, ανατρέπεται, αφού στον Hegel η εργασία (*ποιείν*) δεν υπολείπεται του *πράττειν*, καθώς απελευθερώνει τον άνθρωπο από τη φύση. «Το διαλεκτικό πρόγραμμα στηρίζεται στον διαφωτισμό, αλλά θέτει ριζικότερα το πρόβλημα της φύσης των ιστορικών σχέσεων στις οποίες υποτίθεται ότι θα πραγματοποιηθεί η ελευθερία. Η ελευθερία πρέπει να ακουμπήσει στο ιστορικό και να δεσμευθεί από αυτό προκειμένου να άρει τη δέσμευση ή και να την αναγνωρίσει ως δική του. Η εγγεληνή διαλεκτική εντοπίζει ως το κύριο χαρακτηριστικό των σύγχρονων ιστορικών κοινωνιών το σύστημα της βιομηχανικής εργασίας που διαμεσολαβείται από την αγορά. Η φιλοσοφία αναζητεί τους όρους πραγμάτωσης της ελευθερίας μέσα από τη δυναμική της καταμερισμένης εργασίας. Η ίδια η φιλοσοφική δραστηριότητα είναι κομμάτι της εργασιακής διαδικασίας («εργασία της έννοιας») και μάλιστα αναδεικνύεται ως αρχή που τη διέπει, καθώς πασχίζει να διευκρινίσει τους όρους υπό τους οποίους θα καταστεί αξιακά αποδεκτή και έλλογη και με αυτή την έννοια ταυτίζεται με την εσωτερική λογική της. Το σύγχρονο εργασιακό σύστημα απελευθερώνει τον άνθρωπο από τις παραδοσιακές δεσμεύσεις και του επιτρέπει να ιδιοποιηθεί τις ίδιες του τις δυνάμεις».⁹

Η ιστορική εξέλιξη, που διατρέχει διάφορα αναγκαία στάδια, υπερβαίνει τους εξωτερικούς αιτιώδεις προσδιορισμούς, απολήγει δε, κατά τον Hegel, σε ένα καταληκτικό στάδιο (τελεολογία) που επιτυγχάνεται με την πραγμάτωση της απόλυτης γνώσης. Αυτό γίνεται δυνατό με την αποκάλυψη τόσο του ιστορικά πραγματοποιημένου πνεύματος μιας συγκεκριμένης ιστορικής περιόδου, όσο και της ολότητας του ανθρωπίνου γένους, που βρίσκεται πίσω από μία απόκρυφη, μη δυναμένη να εξελιχθεί, ουσία.¹⁰ Η αλήθεια επιτυγχάνεται καθώς τα συγκεκριμένα

⁹Κ. Ψυχοπαίδης: «Ιστορισμός και Κανονιστικότητα», *Δευκαλίων*, 14/1 Οκτώβριος, 1995, σελ. 32. Για την έννοια του *πράττειν* στον Hegel, βλ. σχετ. Αιμ. Μεταξόπουλος: *Πολιτικός σκεπτικισμός. Ο μύθος του θεμελίου*, Οδυσσέας, Αθήνα, 1994 (2), σελ. 76.

¹⁰Τα ιστορικά γεγονότα εξηγούνται με αναφορά στους σκοπούς του απολύτου πνεύματος. Έτσι, για παράδειγμα, η γαλλική επανάσταση, κατά Hegel, έχει την αρχή και την καταγωγή της στη σκέψη, γεγονός που αποκαλύπτει την υποβάθμιση της αιτιότητας στη φιλοσοφία της ιστορίας και υπεράσπιση του τελεολογικού στοιχείου. Βλ. G.W.F Hegel: *Vorlesungen über die Philosophie der Weltgeschichte*, Leipzig, 1923, τόμ. 4, σελ. 120.

φαινόμενα ταυτίζονται με όρους, οι οποίοι δεν αποτελούν μόνο ιδιαίτερα κατασκευάσματα της ανθρώπινης σκέψης, αλλά χαρακτηρίζουν προπάντων την ουσιαστική ύπαρξη των πραγμάτων, την αυθεντική αυτοσυνείδηση της απόλυτης ιδέας (Weltgeist).¹¹

Όπως ο Hegel, έτσι και ο Marx υποθέτει ότι κάθε κοινωνικό φαινόμενο δεν μπορεί να αναλυθεί και να ερμηνευθεί απομονωμένα, αλλά πάντοτε στο πλαίσιο του συνολικού κοινωνικού συσχετισμού, του κοινωνικού συνόλου. Όμως, οι κινητήριοι ιστορικοί νόμοι, που θέτει η διαλεκτική του Hegel, ορίζονται στη βάση ιδεατών αντιθέσεων και με γνώμονα μια οντολογική δομή της πραγματικότητας. Αντίθετα, οι αντίστοιχοι νόμοι στον Marx δεν έχουν ως αντικειμενικό στόχο την ορθολογιστική δικαίωση της κατεστημένης τάξης. Είναι νόμοι υλιστικοί και πραγματολογικοί, αφού καθορίζονται από τις συγκεκριμένες κοινωνικοοικονομικές αντιθέσεις, οι οποίες δύνανται να ανατρέπουν υφιστάμενες κοινωνικές καταστάσεις. Η πράξη, η δράση και η αναγκαιότητα της κοινωνικής αλλαγής αποκτούν την πρωτοκαθεδρία σε σχέση με την παρατήρηση και τη μελέτη. Η αλλαγή δεν είναι υποχρεωτικά ένδειξη ευθραυστότητας και μπορεί να αναζητηθεί αποκλειστικά στη βελτίωση του συγκεκριμένου «βιωμένου κόσμου», χωρίς να καταφεύγει κανείς σε έναν υπεραισθητό. Από τη μεριά της η πολιτική αποτελεί συλλογική παρέμβαση στην ιστορία, ακολουθώντας το ορθολογικό της νόημα.

Επιπλέον, η διαλεκτική μέθοδος αποκαλύπτει τις αντιθέσεις και αντιφάσεις στους συστημικούς συσχετισμούς μιας εμπειρικά δομημένης και θεσμικής ολότητας (όπως π.χ. στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής). Σε αυτή την εκδοχή της διαλεκτικής μεθόδου, δημιουργός του πραγματικού δεν είναι το ιδεατό, δηλαδή αυτό που αποτελεί «το υλικό που μεταφέρεται και μεταφράζεται στο ανθρώπινο μυαλό».¹²

Έτσι, ο Marx αντικαθιστά την ιδεαλιστική θεώρηση ενός Υποκειμένου στην παγκόσμια ιστορία με την υλιστική εκδοχή των δεδομένων υλικών σχέσεων, όπου η διαλεκτική μέθοδος αντιγράφει την εμπειρική πραγματικότητα στην αντιφατικότητα

¹¹ G.W.F. Hegel : *Werke. Philosophie der Geschichte*, Einleitung, τόμ. IX, Berlin, 1857. Για το θέμα αυτό, βλ. επίσης T. Oiserman: “Die Wahrheit als Einheit von Objektivität und Relativität, *Erkenntnis und Wahrheit*“, Autorenkollektiv, Berlin, 1983, σελ. 109 επ. Για την ελληνική βιβλιογραφία, βλ. Κ. Ψυχοπαίδης, «Κανονιστικότητα, σχετικισμός και μετριάσμος στην πολιτική Φιλοσοφία της νεωτερικότητας», *Δευκαλίων*, 11/2, 1993, ενώ για την έννοια της ολότητας (Totalität) στη μαρξική θεωρία, βλ. σχετ. Αιμ. Μεταξόπουλος: «Μαρξιστική Ιστοριογραφία της Επιστήμης: Προβλήματα και προοπτικές», στο ίδιο : *Περιπλανήσεις και εμμονές*, Νέα Σύνορα-Λιβάνη, 1997, σελ. 223 - 244.

¹² MEW 23, σελ. 27.

της κατά διαλεκτικό τρόπο. Οι πραγματικές σχέσεις είναι αυτές που αποτελούν τη βάση για την ιστορικά συγκεκριμένη εξέλιξη ενός κοινωνικού σχηματισμού, και η διαλεκτική μέθοδος είναι το προσαρμοσμένο στο αντικείμενο έρευνας αναλυτικό εργαλείο για την πνευματική του επεξεργασία.¹³

Κατά συνέπεια, το ιδεαλιστικό υπόβαθρο ενός τελικού σκοπού που υποτίθεται ότι βρίσκεται ανεξάρτητο και έξω από την πραγματική ανθρώπινη δραστηριότητα, αποτελεί προϊόν υλικών γνωστικών διεργασιών στην καθημερινή έκφραση του κοινωνικού βίου. Οι υλικές αυτές διεργασίες συνδέουν αιτιωδώς τα συνειδησιακά και αισθητηριακά βιωμένα φαινόμενα με τις ανθρώπινες συνθήκες ύπαρξης, αλλά παράλληλα, ως αποτελούντα το σύνολο των κοινωνικών σχέσεων, μεταβάλλονται και μετασχηματίζονται στον ιστορικό χρόνο.

5.2 Εσχατολογικές και ιστορικιστικές προσεγγίσεις στη διαλεκτική θεωρία της γνώσης

Λαμβάνοντας υπόψη την κριτική που ασκήθηκε από τη μεριά του εμπειρισμού στη διαλεκτική μέθοδο και τον ουσιολογισμό του Hegel (και εν μέρει του Marx), διαφαίνεται στο σημείο αυτό η αξίωση επιστημονικότητας στην προσέγγιση κοινωνικών φαινομένων με δεδομένα αποδειξιμότητας στο πλαίσιο μιας διαχρονικά ισχύουσας, μη διαλεκτικής αιτιοκρατίας. Όμως, κατά παράδοξο τρόπο, η επισήμανση κάποιων στοιχείων σχετικότητας, που αναπόφευκτα υπεισέρχονται στη διαλεκτική σχέση λόγω της εμπλοκής του απρόβλεπτου υποκειμένου και τα οποία (στοιχεία) υποτίθεται ότι εκθέτουν τη διαλεκτική μέθοδο απέναντι σε έναν αυστηρό εμπειρισμό, είναι αυτά τελικά που αναδεικνύονται ως επιχειρήματα και πιστοποιούν τον κοινωνικοθεωρητικό της πυρήνα και την προφυλάσσουν σε ένα βαθμό απέναντι στους σύγχρονους επικριτές της.

Συγκεκριμένα, η έννοια της ιστορικής αναγκαιότητας, έτσι όπως παρουσιάζεται στο εγγεγραμμένο, αλλά και στο μαρξικό έργο, εμπεριέχει, σύμφωνα με τον Karl Popper,

¹³ Βλ. J. Morel, E. Bauer, κ.ά (μτφρ. επ. επιμ. Ν. Ναγόπουλος) : *Κοινωνιολογική θεωρία. Επισκόπηση των βασικών εκπροσώπων της*, Protopos, 2015, και H. Arendt: ό.π σελ. 262 επ. Βλ. επίσης τον κύκλο προβλημάτων της διαλεκτικής στο J. Israel: *Der Begriff Dialektik. Erkenntnistheorie, Sprache, und dialektische Gesellschaftswissenschaft*, Reinbeck, 1979.

τελεολογικά, ιστορικιστικά¹⁴ και προφητικά στοιχεία, η δε διαλεκτική μέθοδος, που οδηγεί στην υποτιθέμενη απόλυτη αλήθεια,¹⁵ είτε ως ενσάρκωση μιας ενυπάρχουσας ουσίας σε άτομα ή δομές είτε ως πραγμάτωση του υπερβατικού κόσμου των ιδεών (μεθοδολογικός ουμανισμός), δεν είναι τίποτε άλλο παρά ένα μεταφυσικό και αντιπροσωπευτικό εφεύρημα, εφόσον δεν επιτρέπει την ορθολογική κριτική, την επαλήθευση ή τη διάψευση των νομοτελειακών γενικεύσεων.

Η κριτική δεν αφορά αυτή καθ' αυτή την προσπάθεια της επιστήμης για θεωρητική, εννοιολογική και μη αντανάκλαστική σύλληψη των ουσιαστικών στοιχείων της πραγματικότητας και την αναπαραγωγή του συγκεκριμένου στη σκέψη. Ορθή κρίνεται εδώ η θέση του Marx, ότι η επιστήμη θα ήταν περιττή, αν η φαινόμενη όψη των πραγμάτων συνέπιπτε με την ουσία τους. Μια θέση που κλονίζει την αισιοδοξία του απλοϊκού εμπειρισμού.

Η διαφωνία επικεντρώνεται κυρίως στην απολυτότητα των νόμων της ιστορικής εξέλιξης, που αναδύονται ως μεταφυσικά κατασκευάσματα, καθώς αναμένουν την επιβεβαίωσή τους από τον «αντικειμενικά» προσδιορισμένο, αλλά και εξίσου μεταφυσικό ρόλο των συλλογικά δρώντων υποκειμένων, χωρίς να υποβάλλονται σε κριτικό εμπειρικό έλεγχο. Και όπως κάθε «συστηματική διαλεκτική πρέπει να καταλήξει σε ένα τέλος της ιστορίας»¹⁶ μέσα από την υπέρβαση ή την άρση των αντινομιών. Οι αντιλήψεις αυτές, καθώς και η διαλεκτική μέθοδος, κρίνονται, σύμφωνα με την προσέγγιση αυτή, ως αντιεπιστημονικές, καθώς βασίζονται στην αρχή μιας απόλυτης ιστορικής αναγκαιότητας και μιας λογικής της ιστορικής εξέλιξης, που αποτελούν όρους ανορθολογικούς, γενικούς και δογματικούς, κοινώς χωρίς νόημα, όπως και η ίδια η ιστορία είναι κενή νοήματος.

Σύμφωνα με την ίδια κριτική η διαλεκτική δεν μπορεί να αποτελεί την επιστημονική μέθοδο της Κοινωνιολογίας, ούτε να αποκαλύπτει ορθά και με ακρίβεια την

¹⁴Ο ιστορικισμός στην εκδοχή αυτή αφορά μια σχολή σκέψης που προσπαθεί να αναγάγει κάθε αντίληψη (ηθική, αισθητική, φιλοσοφική, επιστημονική) στην ιδέα του τελικού σκοπού, που προδιαγράφει σχεδόν προφητικά το επιθυμητό ιστορικό αποτέλεσμα, βλ. K. Popper : *Das Elend des Historizismus*, Mohr, Tübingen, 1985.

¹⁵Βλ. K. Popper : *Conjectures and Refutations*, Routledge and Kegan Paul, London, 1969 και K. Popper : *Alles Leben ist Problemlösen*, Piper, 2014, σελ. 173- 207.

¹⁶Κ. Καστοριάδης : *Η φαντασιακή θέσμιση της κοινωνίας*, Ράππας, Αθήνα, 1985, σελ. 82.

πραγματική ιστορική εξέλιξη. Η αμφισβήτηση της διαλεκτικής, ως μεθόδου αποκάλυψης (και όχι δικαιολόγησης) των αντικειμενικά αναγκαίων νόμων, συγκροτεί ένα από τα βασικά επιχειρήματα των περισσότερων διανοητών της δυτικής φιλοσοφίας,¹⁷ που εκτιμά ότι με τον τρόπο αυτό οι κοινωνικοί επιστήμονες είχαν μετατραπεί σε κοινωνικούς μεταρρυθμιστές, διακηρύσσοντας ο καθένας μια υποκειμενική εκτίμηση της απόλυτης αλήθειας. Το υποκειμενικό στοιχείο συγκαλύπτεται από την (πολιτική συνήθως) βαρύτητα της απόλυτης αλήθειας, ενώ η ύπαρξη της τελευταίας προϋποτίθεται, χωρίς να επιβεβαιώνεται (αφού είναι αδύνατο να επιβεβαιωθεί).

Πρόκειται λοιπόν για αξιολογήσεις με υποτιθέμενο αντικειμενικό χαρακτήρα, επικαλούμενες νομιμοποιημένες, κατεστημένες, ή δυναμικές επαναστατικές αρχές που συνήθως υποκρύπτουν πολιτικές ή άλλες σκοπιμότητες καθυπόταξης των μελών μιας κοινωνίας. Πολλές από τις αξιολογήσεις αυτές, που αναφέρονται σε συλλογικές κοινωνικές οντότητες, γίνονται ιδιαίτερα δημοφιλείς ως κοινωνικές θεωρίες με σαφή ιδεολογικό προσανατολισμό, ενώ επιπλέον διατηρούν μια επίφαση επιστημονικότητας, επικαλούμενες υποτιθέμενους νόμους κοινωνικής εξέλιξης, υπερεμπειρικού χαρακτήρα (χωρίς εμπειρικά θεμέλια).

Για τον Popper π.χ. οι κοινωνικές ολότητες μπορούν και εξασφαλίζουν μια σχετική τάξη και προσδίδουν μια κανονικότητα στην κοινωνική ζωή, καθιστώντας ορθολογικά προβλέψιμο το κοινωνικό περιβάλλον των ατόμων. Είναι όμως αδύνατον να θεωρηθούν ως συμβολισμοί για οποιαδήποτε εμπειρική ομάδα. Δεν είναι τίποτα άλλο παρά ιδεολογικά κατασκευάσματα, των οποίων η ύπαρξη εξαρτάται από θεωρητικές εικασίες στο πλαίσιο ενός απλοϊκού κολεκτιβισμού (naiver Kollektivismus),¹⁸ που υπακούει στον ισχυρισμό, ότι το «όλο είναι περισσότερο από το άθροισμα των μερών». Όροι όπως, παγκόσμια τάξη, φυσικό δίκαιο, ιστορική

¹⁷ Αντιπροσωπευτικά επισημαίνουμε την κριτική που ασκεί ο Popper στη διαλεκτική μέθοδο, πρβλ. H. Huelmann: *Die Anonymität von Dialektik im Reden über Dialektik. Zur Philosophie K. Poppers*, Kronberg, 1975. Για την κριτική στην παραδοσιακή φιλοσοφία, πρβλ. K. Popper : *Das Elend des Historizismus*, Mohr, Tübingen, 1987 (6). Ως μεταφυσική απορρίπτει και ο Weber την παραδοσιακή διαλεκτική, βλ. *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*, Mohr, Tübingen, 1988, σελ 17, 144.

¹⁸ K. Popper, "Prognose und Prophetie in der Sozialwissenschaften", στο E. Topitsch: *Logik der Sozialwissenschaften*, Athenäum, Königstein, 1984 (11), σελ. 119. Για τη λογική αδυνατότητα στο να τεθούν έννοιες κοινωνικής ολότητας υπό κοινωνικό έλεγχο, πρβλ. H. Albert: "Im Rücken des Positivismus?" στο Th. Adorno (επιμ.) : *Der Positivismusstreit in der deutschen Soziologie*, Luchterhand, Darmstadt, 1969, σελ. 267 - 305.

αναγκαιότητα, ή ιστορικός νόμος έχουν ολικό χαρακτήρα και υπονοούν μια απόκρυφη ανεξέλικτη ουσία που εντάσσεται στη λογική της ιστορίας (Hegel), χωρίς ουσιαστικά να προσφέρουν πληροφοριακό υλικό. Επιπλέον, δεν υπάρχει επιστημονική περιγραφή μιας ολικής κοινωνικής κατάστασης με την έννοια της κοινωνικής οντολογίας (οντολογικό απόλυτο), αφού οι κοινωνικές οντότητες, όπως πιστεύει, είναι διανοητικές κατασκευές χωρίς οντολογικό status και χωρίς να υπόκεινται σε εμπειρικό έλεγχο. Έχουν κατασκευασθεί για να ερμηνεύουν ορισμένες αφηρημένες και επιλεγμένες σχέσεις που υφίστανται μεταξύ των ατόμων.¹⁹

Όσο πιο ευρύ το πεδίο αναφοράς και διατύπωσης μιας θεωρίας, τόσο μικρότερος ο κίνδυνος διάψευσης της θεωρίας αυτής, αλλά και τόσο πενιχρά τα δείγματα πληροφοριακού υλικού που προσκομίζει. Οι θεωρίες αυτές έχουν φτιαχτεί έτσι, ώστε να είναι άτρωτες και άτεγκτες. Διασφαλίζουν τη διαιώνισή τους μέσω της ψευδο-επιστημονικής τους θεμελίωσης. Για τους «ψευδείς προφήτες» –ανάμεσα τους συγκατα- λέγονται ο Hegel, αλλά και ο Marx, παρά την προσπάθειά του τελευταίου να υπερβεί μία βερμπαλιστική ηθικολογία–«η ιστορική προφητεία αποτελεί τον επιστημονικό τρόπο προσέγγισης στα κοινωνικά προβλήματα».²⁰

Συγκεκριμένα, η έννοια της ιστορικής αναγκαιότητας, έτσι όπως παρουσιάζεται στο μαρξικό έργο, εμπεριέχει, σύμφωνα με τον Karl Popper –τον πιο αντιπροσωπευτικό επικριτή του, τουλάχιστον σε αυτήν την προβληματική– τελεολογικά και προφητικά στοιχεία, η δε διαλεκτική μέθοδος, που οδηγεί στην υποτιθέμενη απόλυτη αλήθεια, δεν είναι τίποτε άλλο παρά ένα μεταφυσικό και αντιπροσωπευτικό εφεύρημα, εφόσον δεν επιτρέπει την ορθολογική κριτική, την επαλήθευση, ή τη διάψευση των νομοτελειακών γενικεύσεων.²¹

¹⁹K. Popper : *Logik der Forschung*, Mohr, Tübingen, 1982, σελ. 120

²⁰K. Popper: *The Open ...*, ό.π, σελ. 126. Για σχολιασμό, βλ. Ν. Ναγόπουλος : *Τα θεμέλια της Κοινωνιολογικής γνώσης και οι κοινωνίες της νεωτερικότητας. Η συμβολή του Max Weber στη σύγχρονη Κοινωνιολογία της γνώσης*, Κριτική, Αθήνα 2003.

²¹Βλ. K. Popper: *Conjectures and Refutations*, Routledge and Kegan Paul, London, 1969.

Βιβλιογραφία/Αναφορές

Albert H.: “Im Rücken des Positivismus?” στο Th. Adorno (επιμ.) : *Der Positivismusstreit in der deutschen Soziologie*, Luchterhand, Darmstadt, 1969, σελ. 267 - 305

Arendt H. : *Vita Activa*, [*Η ανθρώπινη κατάσταση*, μτφρ.: Γ. Λυκιαρδόπουλος - Σ. Ροζάνης, Γνώση, Αθήνα, 1986] Kohlhammer, Stuttgart, 1960

Βαλλιάνος Π. : *Συνείδηση, γλώσσα και ιστορική ζωή*, Πορεία, Αθήνα, 2002

Hegel G. W. F: *Vorlesungen über die Philosophie der Weltgeschichte*, Leipzig, 1923, τόμ. 4

Hegel G. W. F: *Werke. Philosophie der Geschichte*, Einleitung, τόμ. IX, Berlin, 1857

Hegel G. W. F: *Wissenschaft der Logik I*, Hamburg 1971

Hegel G. W. F : *Vorlesungen über die Ästhetik I*, Werke 13, Frankfurt a.M., 1986

Hegel G. W. F.: *Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften*, Hamburg, (8^η έκδ.)

Hülsmann H. : *Die Anonymität von Dialektik im Reden über Dialektik. Zur Philosophie K. Poppers*, Kronberg, 1975

Israel J. : *Der Begriff Dialektik.. Erkenntnistheorie, Sprache, und dialektische Gesellschaftswissenschaft*, Reinbeck, 1979

Καστοριάδης Κ. : *Η φαντασιακή θέσμιση της κοινωνίας*, Ράππας, Αθήνα, 1985

Marcuse H. : *The onedimansional Man*, (ελλ. έκδ. *Ο Μονοδιάστατος άνθρωπος*, Παπαζήση, Αθήνα, χ.χ.)

Μεταξόπουλος Αιμ. : *Πολιτικός σκεπτικισμός. Ο μύθος του θεμελίου*, Οδυσσέας, Αθήνα, 1994 (2)

Μεταξόπουλος Αιμ. : «Μαρξιστική Ιστοριογραφία της Επιστήμης: Προβλήματα και προοπτικές», στου ιδίου : *Περιπλανήσεις και εμμονές*, Νέα Σύνορα-Λιβάνη, Αθήνα, 1997, σελ. 223 - 244

MEW, 23

Morel J., Bauer E., κ.ά (μτφρ. επ. επιμ. Ν. Ναγόπουλος) : *Κοινωνιολογική θεωρία. Επισκόπηση των βασικών εκπροσώπων της*, Protopos, Αθήνα, 2015

Ναγόπουλος Ν. : *Τα θεμέλια της Κοινωνιολογικής γνώσης και οι κοινωνίες της νεωτερικότητας. Η συμβολή του Max Weber στη σύγχρονη Κοινωνιολογία της γνώσης*, Κριτική, Αθήνα, 2003

Ναγόπουλος Ν.: «Η επίδραση του Hegel στις κοινωνικές επιστήμες», *Αξιολογικά*, 2012

Oiserman T.: “Die Wahrheit als Einheit von Objektivität und Relativität, *Erkenntnis und Wahrheit*“, Autorenkollektiv, Berlin, 1983

Popper K. : *Logik der Forschung*, Mohr, Tübingen, 1982

Popper K.: *The Open Society and its Enemies*, Routledge and Kegan Paul, London, 1945 [ελλ. μτφρ. *Η ανοιχτή κοινωνία και οι εχθροί της*, Δωδώνη, Αθήνα - Γιάννινα, 1991 (2), τόμ. I και II]

Popper K. : *Conjectures and Refutations*, Routledge and Kegan Paul, London, 1969

Popper K : *Das Elend des Historizismus*, Mohr, Tübingen, 1987 (6)

Popper K: “Prognose und Prophetie in der Sozialwissenschaften”, στο E. Topitsch: *Logik der Sozialwissenschaften*, Athenäum, Königstein, 1984 (11)

Popper K. : *Conjectures and Refutations*, Routledge and Kegan Paul, London, 1969

Popper K. : *Alles Leben ist Problemlösen*, Piper, 2014

Topitsch E.: *Logik der Sozialwissenschaften*, Athenaeum, Koenigstein, 1984 (11)

Weber M : *Wirtschaft und Gesellschaft*, Mohr, 1980

Weber M. : *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*, Mohr, Tübingen, 1988

Wellmer A.: *Η ελευθερία στο νεωτερικό κόσμο*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2001

Ψυχοπαίδης Κ.: «Ιστορισμός και Κανονιστικότητα», *Δευκαλίων*, 14/1 Οκτώβριος, 1995

Ψυχοπαίδης Κ. : «Κανονιστικότητα, σχετικισμός και μετριάσμος στην πολιτική Φιλοσοφία της νεωτερικότητας», *Δευκαλίων*, 11/2, 1993